

DOSYA/DERLEME**TEKNOLOJİK DEĞİŞİM, KÜRESELLEŞME
VE EMEĞİN VASFI ÜZERİNE***Meltem KAYIRAN DİKMEN**

1970'lerin sonu, 1980'lerin başlarından itibaren dünya ekonomisinde büyük dönüşümler yaşanmış; bu dönüşüm hem ülkelerin uyguladıkları politikalarda, hem de gündelik yaşamımızda kendisini hissettirmiştir. Günümüzde yaşanan değişiklikler büyük oranda bu dönüşümlerin bir sonucu olarak, en genel anlamda birbirini besleyen iki temel olguyu işaret etmektedir. Bunlardan birincisi küreselleşme olgusu, diğeri ise enformasyon ve iletişim teknolojileri alanındaki gelişmelerdir. Küreselleşme uluslararası ticaretin artması ve ülkelerin dış ticaret açısından birbirlerine daha bağımlı hale gelmesiyle sınırlı kalmamış, üretimin ve ticaretin dünya çapında örgütlenmeye başlaması sonucunu yaratmıştır. Enformasyon teknolojilerinin yayılması ve genişlemesi, iletişim ve ulaşımın ucuzlaması ise bu süreci destekleyici nitelikte olmuştur.

Dünyada yaşanan değişimlerin Freeman (1986)'ın söylediği anlamda yeni bir teknolojik devrimden kaynaklandığını, "enformasyon ve iletişim teknolojisi paradigması"nın, önceki yüzyıllarda gerçekleşen diğer teknolojik devrimler gibi büyük yayılma etkileri gerçekleştirerek bütün dünyayı etkilediğini savunan çok sayıda yazar vardır. Freeman ve Perez (1988)'in "beşinci Kondratiev" veya "enformasyon teknolojisi paradigması" olarak adlandırdıkları dönemdeki kilit faktör, mikro-elektroniktir. Mikro-elektronığe dayalı ürünlerin, işlem ve iletişim ağlarının; bütün sektörlerdeki girdi maliyetlerini düşüreceği, verimliliği artıracığı, yüksek talepli yeni sektörler yaratarak uzun dönemli büyümeyi sağlayacağı ve bütün ekonominin davranışını etkileyeceği iddia edilmektedir. Genellikle içinde bulunduğumuz dönemin

yenilik ve bilgi yoğun olduğu ve enformasyon teknolojisine dayandığı söylenmektedir. Burada taşıyıcı sektörler, bilgisayarlar, elektronik sermaye malları, işletim sistemleri, robotlar, elektronik veri bankaları ve enformasyon hizmetleri gibi sektörlerdir. Ölçek ekonomilerinden, katı teknolojilerden ve bölümlendirmeden; çeşit ekonomilerine, esnek imalat sistemlerine, bilgisayar destekli tasarım ve üretim (CAD, CAM) sistemlerine ve tasarım, üretim ve pazarlamanın entegrasyonuna doğru bir kayma ortaya çıkmıştır.

Bu argümana göre, teknolojik dönüşümler devrim niteliğinde belirli çevrim noktalarına denk düşmekte ve bu çevrim noktalarının her biri de kendisine uygun bir sosyo-ekonomik yaşam tarzının örgütlenmesine hizmet etmektedir. 1980'li yıllardan itibaren bilgisayar (mikro elektronik) teknolojileri alanında yaşanan dönüşümün de bu tür bir çevrim noktası üzerine oturduğu ve bu çerçevede de Fordizmin, katı üretim kalıplarının ve montaj hattının sonunun geldiği, yeni teknolojilerle üretimin esnekleştirilmesi olanağının yakalandığı, "atölye tipi üretim tarzına" bir tür geri dönüş yaşandığı vb. müddeleri üç aşağı beş yukarı bu tür bir temel dönüşüme verilen önemin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı farklı okullar¹ temel vurgularını teknolojik dönüşüm ve bunların işletme örgütlenmeleri üzerine etkilerine yapmakta, son kertede de buradan bir yeni dünya tasavvuru ve birikim modeli tartışmasına ulaşmaktadırlar. Bu yazı, yukarıda bahsettiğimiz tartışmalar ışığında teknolojik dönüşümün ve küreselleşmenin emeğin vasfı konusunda yarattığı değişiklikleri araştırmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda atölye tipi üretime bir tür geri dönüş yaşandığı, işlerin esnekleştiği, emeğin vasfının arttığı, çok ülkeli şirketlerin teknolojik gelişmede ve emeğin daha vasıflı hale gelmesinde önemli bir rol oynadığı gibi iddiaların gerçeklik düzeyi sorgulanacaktır.

*A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü.

Fordizm: Öncesi ve Sonrası

Günümüzde yaşadığımız tartışmaların başlangıç noktası, atölyelerde yapılan üretimden fabrikalarda birbirinin aynı, standart parçaların birleştirilmesiyle yürütülen bir üretim tarzına geçişte bulunabilir. 100 yılı aşkın bir süredir Fordist montaj hattına dayalı üretim sisteminin olanaklarından yararlanıyor veya belki de sıkıntıları yaşıyoruz. Çünkü kitle üretimi sistemi bir yandan çok sayıda malın düşük fiyatla sunulmasını sağlarken bir yandan da insanların monoton, makinalaşmış rutin yaşamlar yaşamasına yol açmıştır.

Fordist fabrika olgusunu 1900'lerin başında olanaklı kılan şey, makinaların aletlere karşı üstünlüğünü ve yığın üretimin sipariş tarzı üretime karşı gücünü kabul eden bir toplumsal kültürün hakim olmasıydı. Makinalı üretim ise üretimin standardizasyonunun ön koşulunu hazırlıyordu. Çalışanların hayatlarını ya da çalışma yaşamını monotonlaştıran, esneksizleştiren, işçileri montaj hattının yarattığı işbölümü çıkmazında "vida sıkmaya" zorlayan şey de işçilerin hızını ve eylemlerini makinalara uydurma çabasının bir sonucudur.

Fabrika öncesi üretim tarzı, küçük üretim birimlerinde çiraklıktan başlayarak geliştirdikleri vasıflarını işlerine yansıtan, kendi hızında çalışan, üretim yaparken üretimlerine kendilerinden de birşeyler katan vasıflı meslek erbabınca yapılıyordu. Bu üretim tarzında çalışma zamanıyla yaşam zamanı birbirinden çok ayrışamıştır. Bu üretimin bir diğer özelliği de yapılan ürünün müşterisinin belli olması, yani mağazalarda satmak için değil siparişe göre üretim yapılmasıdır. Özellikle Taylor ve Ford'un katkılarından sonra fabrikalar ise, işlerin parçalara ayrılarak (yoğun iş bölümü temelinde) ve basitleştirilerek tasarlandığı, öyle ki tek tek işçilerin işin bütününe ilişkin en ufak bir fikirlerinin bile olmadığı, adeta çalışanların işlerinin basit bir vida sıkma işine indirgendiği ve çalışanların iş yapma hızlarının makinaların hızına endekslendiği bir süreçte örgütlenmişlerdir. İş bölümü ve iş basitleştirme işyerinde çalışanların vasıflarını da derinden etkilemiş, öyle ki daha önceden, örneğin terziliğe ilişkin her konuyu bilen ve her türlü giyim malzemesini dizebilecek, çiraklıktan ustalığa kadar uzun yıllar mesleğiyle ilgili eğitim görmüş kişilerin yaptığı iş, yeni konfeksiyon fabrikalarında, terziliğe ilişkin hiçbir bilgisi olmayan, birkaç günlük eğitimle bir makinayı kullanmayı öğrenmiş, o fabrikada başka hiçbir işi yapamayacak olan vasıfsız işçiler eliyle yapılan bir iş konumuna indirgenmiştir. Bu yeni iş yapma tarzı, evinin altında üretim yapan, kendi hızında çalışan ve yaptığı her iş bir diğerinden farklı olan atölye tipi üretim tarzından kökten değişiklikler içermektedir ve atölye tipi üretimden fabrikalara doğru yaşanan bu dönüşüm toplumsal örgütlenmeyi de temelden değiştirmiştir. Yeni üretim tarzı, eskisi gibi siparişe dayalı olarak, dolayısıyla alıcısı belli bir üretim değildir. Fabrika durmaksızın çalışmakta ve her gün birbirinin tamamen aynı binlerce ürün üretilmekte, dolayısıyla bunları satmak için de yığın üretim-yığın tüketim dengesini koruyan yeni bir toplumsal örgütlenme zorunlu olmaktadır. Kitle üretimi sisteminin dünya çapında yayılmasıyla birlikte İkinci Dünya

Savaşı sonrası yıllarda dünya çapında genişlemeci Keynesyen politikalar uygulanmış, verimlilik ve ücret artışları gerçekleşmiş, birçok gelişmekte olan ülke hızlı büyüme oranları sergilemiştir.

Bu üretim bir yandan insanları tüketime yönettirip her gün yeni ürünlerle tanışmalarını sağlarken, diğer taraftan işlerin vasıfsızlaşması ve işçilerin rutin işleri yapmak zorunda olması, işe devamsızlıklara, işten ayrılmalara ve grevlere neden olmuştur. Artık fabrikada iş yapmak, evinin altında ceket diken bir terzininkinden çok farklıdır. Terzi her yaptığı işe kendisinden bir şey katar; her üretimi "el emeği göz nurudur". Oysa fabrikada bir ceket telalayan bir kişi için yaptığı iş, hergün telaladığı binlerce ceketle birlikte anlamsızlaşır. Ne ürün tasarımını kendisi yapmakta, ne ceketin anlamlı bir parçasını kendisi üretmekte ne de her yaptığı tela, bir diğerinden farklılık, dolayısıyla bir özgünlük içermektedir. Bu nedenle 1930'lu yıllardan başlayarak (1929 Büyük Krizinin yarattığı ortamın da etkisiyle) yönetim yazını işyerlerinde çalışanların sorunlarını azaltabilmek ve çalışanların güdülenmesini sağlayabilmek için kuramlar üretmiştir. En genel ismiyle "Davranışçı Yaklaşımlar" olarak bilinen bu yönetim okulu, montaj hattının kendisiyle uğraşmak veya iş yapma biçimini değiştirmek için kafa yormak yerine, işyerinde psikolojik ve sosyal-psikolojik değişkenleri ön plana çıkartarak çalışanları olumlu yönde etkilemeye çalışmıştır. Ancak 1970'lerin sonundan itibaren, tamamen yeni bir üretim sisteminin hakim olduğu, işin doğasının kökten değiştiği iddia edilmektedir. Yani, işyerinde vasıfsızlaşma, iş bölümü ve uzmanlaşma üzerine kurulan ve işlerin anlamsızlaşmasını doğuran sürecin sonuna ulaşıldığı, bunun yerine çok çeşitli ürünlerin üretildiği ve ürünlerin özelliklerinin ve bileşimlerinin de zaman boyunca hızla ve sürekli bir şekilde değişebildiği standartlaştırılmamış veya esnek üretim sistemine geçildiği iddia edilmektedir (Schoenberger, 1994: 59).

Özetle, esnek üretim tartışmalarının ortaya koyduğu iki temel tez vardır:

- Fabrika olgusu ve montaj hattının getirdiği iş basitleştirme süreci tersine çevrilmiş; Fordist sistemin yarattığı işlerin vasıfsızlaşması süreci yerini daha vasıflı, çok yönde eğitilmiş ve bu anlamda esnekliğe sahip bir işgücüne bırakmıştır.

- Montaj hattı ve büyük ölçekli makinalara dayalı olarak yapılan standartlaştırılmış üretimin yerini, değişken tüketici tercihlerine uyum sağlayabilecek, talepteki değişikliklere bağlı olarak üretimlerini ayarlayabilen, çeşitlendirilmiş malların üretimini olanaklı kılan bir sistem almıştır.

İkinci boyut, yani ürün farklılaştırmasının günümüzde büyük oranda küresel üretim süreçlerine dayandığı açıktır; Üstelik, Fordist montaj hattı altında da ürün çeşitlendirilmesine gidildiği ve hatta bunun tercih edilen bir şey olduğu bilinmektedir². Bu noktada birinci tezi, yani Fordizmin yarattığı vasıfsızlaşma sürecinin aşıllıp aşılmadığını ve yeni teknolojilerin işgücü üzerindeki etkilerini tartışmak daha anlamlı görünmektedir.

Teknolojik Değişim: Yeni Teknolojiler ve İşgücünün Vasıfları

Teknolojik değişikliklerin işgücüne olan etkileri en genel anlamda istihdamı artırması veya azaltması bakımından ele alınabilir. Bu tartışmanın kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Yeni teknolojilerin emek tasarruf eden gelişmelere yol açtığı böylece işsizliğe neden olduğu iddia edildiği gibi³, çok sayıda yeni iş yaratarak istihdamı artırdığı da⁴ savunulmaktadır. Bu konuda işyeri düzeyinden küresel düzeye kadar çok sayıda çalışma yapılmış, mikro düzeydeki analizlerde teknolojik gelişmenin işsizliğe yol açtığı, ancak makro düzeyde artan istihdamın bu işsizliği telafi ettiği gözlenmiştir. Ancak sorun, görüldüğünden daha karmaşıktır. Dünyada gözlenen değişimleri ve uluslararası işbölümünün etkilerini de dikkate aldığımızda, gelişmekte olan ülkeler için bu konuda bir tahmin yapmak daha da zorlaşmaktadır.

Hem yeni teknolojilerin yarattığı üretim sistemlerindeki değişimin, hem küreselleşmeyle uluslararası işgücü piyasaları arasındaki bağımlılığın, genel olarak işgücü açısından şu türden değişiklikleri gündeme getirdiği savunulmaktadır:

- Yeni teknolojilerin uygulandığı sektörlerde daha fazla iş yaratılmaya başlanmıştır. Yenilikler, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin başarısının anahtarı olmuştur; en önemli işler işçilerin ve yöneticilerin yenilikçi olduğu sektörlerde dir.

- İstihdamın sektörel dağılımı hizmetler sektöründe yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu sektördeki istihdamın büyük bir kısmı da yüksek vasıflı, bilgiye dayalı işlerden oluşmaktadır. Meslekler arası dağılım bakımından da profesyonel işler, yöneticilik ve yüksek teknolojiyle ilgili meslekler ağırlık kazanmaya başlamıştır.

- İşlerin niteliği, monoton ve vasıfsız işlerden vasıflı ve esnek tepki vermeye yönelik işlere doğru kaymış; yani çok sıklıkla belki her saat yeni bir karar vermesi gereken işçi ve yöneticiler gerekmeğe başlamıştır. Ayrıca işler, bilginin yenilenmesini gerektirmeye başlamıştır.

- Artan rekabet ve yeniden örgütlenmelerin hızlanması yüzünden işçiler ve yöneticiler yaşamları boyunca birkaç kez iş değiştirme olasılığıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Sözleşmeli ve yarı zamanlı (part-time) işçilerin istihdamı artmış, iş güvencesi azalmıştır.

- Dünya çapında uygulanan liberalizasyon politikaları ile birlikte uluslararası ticaretin artması, uluslararası işgücü piyasalarının da karşılıklı bağımlılığını beraberinde getirmiştir. Bu durumda, gelişmekte olan ülkeler, uluslararası üretimden bir pay alabilmek için ucuz ve aynı zamanda da vasıflı işgücüne sahip olmalıdır.

Yukarıda sıraladığımız işgücü piyasasındaki değişime ilişkin gözlemlerin bir kısmı açık olmasına ve literatürde genellikle üzerinde anlaşma sağlanmış olgular olmasına

rağmen, yine de bunların büyük bir kısmı tartışmaya açıktır. Ayrıca, bütün bu gözlemler, emeğin vasfı tartışmalarında hangi sonuca varmaktadır? Yani teknolojinin çok hızlı ilerlemesi ve üretim sistemlerinde buna bağlı olarak gerçekleşen değişimler, iddia edildiği gibi vasıflı emek ihtiyacını artıran yönde mi yoksa azaltan yönde mi olmuştur? Bu soruya verilecek cevap, belki de yeni teknolojilerin ve küreselleşmenin emek üzerinde yarattığı etkiler konusundaki bulanıklığı ortadan kaldırabilir.

Yeni teknolojilerin işgücünün vasıflarına olan talebi nasıl etkilediği konusunda tartışmalar vardır. Yeni teknolojilerin yanısıra, diğer bazı faktörler de vasıflı işgücüne olan talebi etkilemektedir. Bunlar mal ve hizmetlere olan talepteki değişimler, farklı nitelikteki işgücü özelliklerinin maliyetindeki değişimler, uluslararası rekabetteki değişimler ve iş örgütlenmesindeki değişimlerdir (Rumberger, 1995: 217-18). Teknolojik gelişmeler, yukarıdaki faktörlerin her biri üzerindeki etkisi yoluyla vasıflı işgücü talebini etkilemektedir. Yeni teknolojiler, yeni mallar yaratarak veya verimlilik artışı yaratıp varolan malların fiyatlarını değiştirerek mal ve hizmetlere olan talebin değişmesine yol açabilir. Bu durumda, talebi artan malların üretildiği sektörlerdeki işgücü ihtiyacı artar. Teknolojik gelişme, aynı zamanda işçi verimliliği üzerindeki etkisi yoluyla sermayenin maliyetini ve ücretleri de değiştirir. Gelişen iletişim, ulaşım ve üretim teknikleri küresel piyasalar yaratarak rekabeti artırır, bu da ülkelerin üretim yaptıkları alanları, dolayısıyla işgücü ihtiyaçlarını etkiler.

Yeni teknolojilerin emeğin vasfı üzerindeki etkilerini tartışan, karşı kutuplarda yer alan iki temel tez vardır. Bunlardan birincisi ve literatürde daha yaygın olarak rastlanan görüş, kaynağını sanayileşme tezlerinden ve neoklasik iktisattan alarak, teknolojik gelişmenin vasıf talebini artırdığını savunmaktadır. (skilling tezi) (Kerr vd., 1964; Bell, 1974). Bu yaklaşıma göre elektroniğin ve bilginin üretimde yeni bir güç olarak ortaya çıkışı, gelişmiş sanayi toplumlarında daha yüksek vasıflara sahip bir işgücünü gerekli kılmıştır. Teknolojik değişiklikler verimliliği artırmakta, farklı nitelikte vasıflar gerektirmekte ve ortalama olarak işgücü vasıflarının artmasına yol açmaktadır. Otomasyon ve diğer makinalaşma türleri, rutin işleri ortadan kaldırmakta; işçilerin daha az denetlenmesi gerekmeğe ve işçiler daha fazla sorumluluk almakta; özellikle yüksek teknoloji alanlarında işler daha karmaşık ve birbiriyle bağlantılı hale gelmektedir. Fuchs (1968)'a göre, genel olarak elektronik, özelde bilgisayar gibi yeni gelişen teknolojiler, gittikçe daha fazla ve daha iyi eğitilmiş işgücünü gerektirmektedir. Ayrıca beyaz yakalı, profesyonel ve teknik mesleklerle yüksek teknoloji alanlarındaki işlerde vasıf talebi artmaktadır.

Aynı dönemlerde ortaya atılan beşeri sermaye teorileri ve daha sonraları geliştirilen içsel büyüme teorileri⁵ de büyümenin gerçekleştirilmesinde ve işgücünün verimliliğinin artırılmasında eğitimin rolünü vurgulayarak bu tezi desteklemiştir.

Sanayileşme tezini savunanlar, işçilerin eğitim düzeylerinde toplam olarak bir artış gerçekleştiğini ve mesleki yapılarda da bir değişiklik olduğunu savunmaktadırlar. Böylece hem tarım, sanayi, hizmetlerle ifade edilen sektörler arası istihdam dağılımı hizmetlere doğru kaymakta, hem de hizmetler sektörünün meslekler arası dağılımında ağırlık, profesyonel mesleklere doğru geçmekte, böylece genel olarak işçilerin vasıf düzeyleri ve eğitim düzeylerinde bir artma gözlenmektedir. Genellikle ABD, Japonya, Batı Avrupa gibi gelişmiş ekonomilerde yapılan çalışmalarda geleneksel, düşük vasıflı işlerin yerini yeni, yüksek vasıflı hizmet işlerinin aldığı savunulmaktadır. Ayrıca, bilgisayar gibi yeni teknolojilerin kullanılmasının daha vasıflı işgücü gerektirdiği ileri sürülmektedir (Johnston and Packer, 1987; USA Department of Labor, 1989).

Vasıf tartışmaları konusundaki ikinci temel tez genellikle Marksist yazarların savunduğu ve teknolojik gelişmenin işgücü ihtiyacını ve emeğin vasıflarını azalttığı yönündeki tezdır (*deskilling* tezi). Bu tezi ileri süren en önemli yazar, Braverman (1974)'dir. Braverman'a göre kapitalist üretimin mantığı, üretim tekniklerinin sürekli bir şekilde dönüşmesini gerektirmektedir, bu da işgücünün sürekli olarak vasıfsızlaşmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda bilimsel yönetim ilkelerinin uygulanması işlerin vasıfsızlaşma sürecine katkıda bulunmuştur. Kapitalistler işçilerin bilgi üzerindeki kontrollerini ortadan kaldırmak, bilimi yönetimin elinde yoğunlaştırmak ve emeği yalnızca yönetim tarafından yapılan planların bir uygulayıcısı konumuna dönüştürmek için üretim sürecini sürekli dönüştürmektedirler. Sonuçta teknolojik değişiklikler ve otomasyon, yöneticiler için bilimsel yönetim, sayısal kontrol, programlanabilir otomasyon ve işlerin yeniden düzenlenmesi gibi stratejik araçlar yaratmış, bu da işin yapılmasıyla (kol gücü) işin kavramsallaştırılmasını (beyin gücü) birbirinden ayırarak, yöneticiler için bu stratejik araçları kullanma imkanı sağlamıştır. Bu ise işgücü üzerindeki denetimi artırmanın yollarını kolaylaştırmış, sonuçta işler vasıfsızlaşmıştır. İşler 20. yüzyılda büyük bir değişime uğramış, geleneksel zanaat becerileri azalmış ve vasıfsız veya yarı vasıflı büyük bir işgücü kitlesi oluşmuştur. (Braverman, 1974; Wood, 1982; Noble, 1984).

Teknolojik gelişmelerin işleri vasıfsızlaştırdığını iddia eden diğer bir yaklaşım ise işgücündeki kutuplaşmaya dikkat çekmektedir. Bir yandan çok yüksek vasıf gerektiren işler yaratılırken bir yandan da çok düşük vasıf gerektiren meslekler ve sanayiler ortaya çıkmıştır (Levin and Rumberger, 1987). Aynı zamanda fabrikaların kapanması veya sanayilerin ulusal veya uluslararası ölçekte yeniden yerleşimiyle birlikte, iş kayıpları ortaya çıkmış, işler vasıfsızlaşmıştır.

Diğer bir görüş ise teknolojinin işlerin eğitim ve vasıf ihtiyaçları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu, fakat bu etkinin tek tip olmadığını savunmaktadır. Bu yaklaşım, teorik bir bakış açısı kurmak yerine daha çok ampirik bulguların değerlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bazı durumlarda vasıf ihtiyaçları artmakta, bazılarında ise azalmaktadır.

Her bakış açısı, kendi iddiasını destekleyecek bulgular ortaya koymuştur ama teknolojinin vasıf ihtiyaçları üzerindeki etkisi konusundaki bulgulardan ortaya çıkan net sonuç, çok kesin değildir. Bu nedenle yapılan çalışmaları daha iyi değerlendirebilmek ve bu konudaki ölçme çabalarının ne ölçüde güvenilir olduğunu ayırt edebilmek için vasıf kavramıyla kastedilen şeyin ne olduğunu biraz daha derinlemesine incelemekte yarar var.

Vasıf Kavramı ve Ölçümü

Genellikle vasıf, anlamı herkesçe aynı gibi görülen bir kavram olarak kabul edilmesine karşın, yapılan çalışmalar incelendiğinde bu kavramın tanımı hakkında aslında bir anlaşma olmadığı görülmektedir. Belki de en temel anlaşmazlık, vasıfların insanlara mı yoksa işlere mi bağlı olduğu sorusuna verilecek cevaba bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ayırım noktası, aynı zamanda beşeri sermaye teorisyenleriyle diğerleri (teknolojik değişimin vasıf talebine etkisini inceleyenler) arasındaki farkı da göstermektedir.

Beşeri sermaye teorisine göre işçiler bilgi, beceri ve deneyim kazanmış kişiler olarak bu vasıfları taşımaktadırlar, bunu işyerinde verimliliğe dönüştürürler, sonuçta da vasıflarının ortaya çıkardığı verimliliğin ödülünü daha yüksek ücretler olarak kazanırlar. Vasıflar işçilerde içerilmiştir, işçiler bunu bir işten diğerine veya bir yerden başka bir yere kendileriyle birlikte taşıyabilirler. Kısacası, beşeri sermaye teorisi, insanların beşeri sermayelerini geliştirmeleriyle bunu işe uygulamaları arasında doğrudan bir ilişki olduğunu varsayar. Üstelik, işçilerin verimliliklerini doğrudan ölçmek yerine ücretlerin verimliliği yansıtan bir ölçü olduğunu kabul eder. Bu bakış açısı, teknolojinin vasıfları artırıp artırmadığını inceleyen literatür yazarlarıncı eleştirilmektedir. (örn. Spenner, 1983). Eleştirilerin en önemlisi, beşeri sermayenin oluşturulmasıyla bunun kullanımının aynı şey olmayabileceğine ilişkindir. Sanayileşmiş toplumlarda işçilerin ortalama eğitim sürelerinin bir bütün olarak artmasının işlerin gerektirdiği vasıf düzeylerinin de arttığını göstermediği iddia edilmektedir (Braverman, 1974). Yani işçilerin genel eğitim düzeylerindeki artışa bakılarak işlerin de daha vasıflı hale geldiğini iddia etmek doğru değildir. İşyerinin ve mesleklerin, insanların yetenek ve potansiyellerini gerçekliğe eksik bir biçimde dönüştürdüğü söylenmektedir (Berg, 1970; Sullivan, 1978; Clogg, 1979).

Vasıfların bireylere değil de işlere bağlı olduğunu iddia eden bakış açısı daha çok sosyologlarca kabul edilmekle birlikte iktisat teorisinde de bu görüşü benimseyenler vardır⁶. Sosyologlar, sosyal yapıdaki rollerin ve konumların özellikleriyle ilgilendikleri için bu bakış açısı sosyolojik perspektifle uyumludur. İktisatta ise ücret eşitsizliklerinin işçi özelliklerinin dışında, konumla ilgili faktörlerden de kaynaklandığı düşünülür. Vasıfların iş yapısının ve örgütlenmesinin bir parçası olduğunu savunanlar bunun için şu temel gerekçeleri öne sürmektedirler (Spenner, 1983: 827):

-Vasıfların insanların serveti olarak görülmesi, işlerin niteliklerinin artıp azalması hakkında çok dolaylı şeyler söyler ve bunu da çok karmaşık varsayımlar seti altında yapar. İşin yapısının kişi üzerinde, kişinin iş üzerinde yarattığına göre çok daha büyük ve hızlı bir etki yarattığı ortaya konulmuştur (Kohn ve Schooler, 1983).

-İnsanların kendi işlerini şekillendirmelerinin temel mekanizması uzun dönemde mesleki seçimler yoluyla olmaktadır, "vasıflı" kişilerin kendi işlerinin yapısı üzerinde büyük ve ani değişiklikler yapması sözkonusu değildir.

-Teorik çalışmalar, genellikle vasıfları kişilerde değil, işlerde ararlar; işlerin vasıf ihtiyacı veya işin yapısındaki değişiklikler yoluyla işçiler üzerinde nasıl kontrol sağlandığı gibi konular araştırılır.

Özetle, teknolojik değişimin işgücü vasıfları üzerindeki etkisini inceleyen literatür, beşeri sermaye teorisinden farklı olarak vasıfları bireylerin önceden kazanarak edindikleri ve bir işten diğerine taşıyabildikleri bir şey olarak ele almaz; onun yerine işlerin belirli vasıf ihtiyaçları olduğu noktasından hareket ederler. Bu yaklaşımlarda, beşeri sermaye teorisinin eğitimle işyerindeki verimlilik arasında kurmuş olduğu doğrudan ilişki, aynı şekilde ortaya çıkmamaktadır. Kısacası, işlerin vasıf ihtiyaçlarıyla işçilerin vasıf düzeyleri birbirini karşılamayabilir. Bu durumda vasıfların ölçümü de beşeri sermaye teorisindeki farklı olacaktır.

Spenner (1983), vasıfların işlerin bir özelliği olduğu kabul edilse bile bunları ölçmek bakımından farklı yaklaşımların söz konusu olduğunu belirtmektedir. Bunlar, ölçmeme stratejisinden, dolaylı ölçüm veya doğrudan ölçüme kadar gidebilmektedir. Ölçmeme stratejisi, beyaz yakalı ve mavi yakalı meslek gruplarını birtakım belirsiz vasıf düzeyleriyle eşitlemektedir ve neyin ölçüldüğü açık değildir. Vasıfların dolaylı yoldan ölçülmesi stratejisi ise meslek gruplarının ortalama eğitim düzeylerini veya ücret oranlarını bir veya birden fazla işin vasıf düzeyinin dolaylı bir göstergesi olarak ele almaktadır. Bu ölçme stratejisinde de vasıfların doğası belirsizdir ve açık değildir, ayrıca dolaylı göstergeyle gerçek vasıf düzeyi arasında kurulan eşdeğerlik, dolaylı göstergede (eğitim düzeyi veya ücret oranları) değişiklikler yaratan diğer faktörler hakkında bir dizi varsayımına dayanmaktadır. Örneğin, ücret oranlarının kullanılması, işgücü arzı ve talebinin sabitliği hakkında çok sayıda varsayımı gerektirmektedir.

İşçilerin eğitim durumları, işgücü arzıyla ilgilidir ve bu da işgücü talebiyle aynı şey değildir. İşçilerin vasıf düzeyleriyle işlerin vasıf gereksinimleri birbirini karşılamayabilir (*mismatch*). İşçiler, işlerin gerektirdiğinden daha fazla eğitilmiş veya vasıflıysa bu durum "fazla eğitim" veya "eksik istihdam" olarak adlandırılır. ABD ve diğer gelişmiş ülkelerde fazla eğitim durumunun ortaya çıktığı ve bunun işçilerin iş doyumlarını ve verimliliklerini etkiledikleri bulunmuştur. Bunun yanısıra, düşük vasıf gerektiren işlerde bile bazı işçilerin işin gerektirdiğinden daha az vasıflı olduğu durumlar da ortaya çıkabilir; bu da

"eksik eğitim" olarak adlandırılır (Rumberger and Levin, 1989).

Benzer nedenlerle ücretler de vasıf talebi için uygun bir ölçü değildir. Ücretler iktisadi faktörlerin yanısıra sendikaların pazarlık gücü gibi sosyolojik faktörlerden de etkilenir (Berg, 1981). Sonuç olarak, beşeri sermaye teorisinin söylediğinin aksine, kazançların işçi verimliliği veya vasıf talebiyle ilişkisi doğrudan değildir (Tsang and Levin, 1985).

Vasıf düzeylerini doğrudan ölçmeye yönelik çalışmalarda ise vasıflar, çok boyutlu bir kavramlaştırmayla ele alınır. Bu yöntemde her bir iş için işin çeşitliliği, kontrol, denetleme, işin birbirini tekrar etmesi gibi işin niteliğine dair özellikler saptanarak bunlar, işin vasıf düzeylerini belirlemek için kullanılmaktadır.

Bir işin vasıflı olup olmaması ne anlama gelmektedir? Vasıfın, üzerinde anlaşılmalı en azından iki özelliği vardır: işin özü itibarıyla karmaşıklığı (*substantive complexity*) ve özerklik-kontrol (*autonomy control*) (Spenner, 1983). İşin karmaşıklığı, bir işteki görevlerin düzeyi, alanı ve zihinsel (bilişsel), kol gücüne dayalı ve kişilerarası olması gibi özelliklerini belirtir. Özerklik-kontrol ise bir işte işin yapılışının içeriğini, tarzını ve hızını kontrol etmedeki karar yetkisini veya özerkliği anlatır. Bu iki özelliğin, kavramsal olarak farklı olsa da ampirik olarak birbiriyle uyum içinde olduğunu gösteren çok sayıda bulgu vardır.

Ancak, işlerin vasıf taleplerini doğrudan değerlendirmeye yönelik çalışmaların bile genellikle vasıfların tek ve toplam ölçüsünü ele aldığı için yetersiz olduğu söylenmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar teknolojiyi ve zamanı yeterince kapsayamamaktadır, vasıfların tanımı ve ölçümünde önemli eksiklikler vardır ve vasıfların düzeyi ve çeşitlerini de kapsayacak ölçümlerin yapılması gerekmektedir (Spenner, 1988). Bu eksiklikleri bir kenara bıraksak bile, yine de hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkeler için yapılan ampirik çalışmalar değerlendirildiğine genel olarak işlerin vasıflandırılmasına ilişkin net bir bulgunun ortaya çıkmadığını belirtmek gerekir. (Spenner, 1985; ILO, 1988)

Sonuç Yerine: Küreselleşme ve Emek

Yeni teknolojilerin emeğin vasıf üzerinde yarattığı etkileri değerlendirirken küreselleşme ve bunun yarattığı uluslararası işbölümünün etkilerini de analize dahil etmek gerekmektedir. 1970'li yıllarda özellikle ulaştırma ve haberleşme maliyetlerinde ortaya çıkan ucuzlama, verimlilik ve karlılık krizi içerisinde bulunan kapitalizm için yeni bir üretim olanağı yaratmıştır. Buna göre, genellikle merkezleri gelişmiş kapitalist ülkelerde bulunan çok uluslu şirketler üretim olanaklarını dünyanın farklı ülkelerine bu ülkelerin ucuz işgücü olanaklarından yararlanmak için ihraç etmişler, kendileri ise daha çok bu malların tasarımı, dünya çapında tutundurulması, pazarlanması gibi etkinlikler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Dolayısıyla en temel bazda dünya emek piyasası ikiye ayrılmıştır: Büyük

oranda Fordist teknikler ve vasıfsız emek kullanarak üretim yapan az gelişmiş dünya ve ürün tasarımı, marka tutundurma ve pazarlama faaliyetleriyle uğraşan gelişmiş kapitalist ülkeler grubu. Teknolojik gelişmenin ve küreselleşmenin az gelişmiş ülkeler grubu için ortaya koyduğu sonuç belki üretimlerini ve ihracatlarını artırmak biçiminde ortaya çıkmış gibi görülebilir, ancak dünya çapında yaratılan katma değer en büyük kısmının gelişmiş ülkelerce elde edildiği açıktır.

Bu noktada belki az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde Fordist teknikler ve vasıfsız emek kullanımına dayalı bir üretimin hakim olduğu konusuna itiraz edilebilir. Dünyada gerçekten nümerik temelli, robot sistemleriyle donatılmış üretim birimleri ortaya çıkmıştır. Ancak bu fabrikalar, genellikle dünyanın çeşitli yerlerinde Fordist montaj hattı sistemi ile üretilen parçaların montajını üstlenmektedir. Üstelik bu fabrikalardaki işin bile yüksek vasıf gerektirdiği tartışmalıdır. Bilgisayar teknolojileriyle yapılan üretim yeni bir tür otomasyon yaratmakta, otomatiğe bağlanmış makinalarda çalışanlar, aynen Fordist montaj hattında olduğu gibi, yaptıkları üretimin bütününe hakim olmadan, iş sürecini bilmeden birkaç düğmeye basmak gibi standart bir işi yapmaktadırlar. Dolayısıyla fabrikaların bilgisayarlarla donatılmış olması işçilerin ne iş üzerindeki kontrol ve karar yetkisini ne de iş yapmadaki özerkliğini artırmıştır. Bu yargımız çeşitli araştırmalarca da desteklenmiştir. Örneğin, barkod okuma sistemlerinin geliştirilmesi, bunları kullananların bilgisayar ve basit düzeyde bile olsa hesap bilmesini gerektirmemektedir, hatta eskisine göre daha niteliksiz işgücü gerektirmeye başlamıştır. Büro işinde çalışanların ise genellikle bilgisayarları çok basit düzeyde kullanmaları gerekmekte, programlama konusunda birşey bilmeleri gerekmektedir. Bu da sadece günlük veya birkaç saatlik eğitim gerektirmektedir (Rumberger, 1995: 220). ABD'de 3 000 küçük işletmede yapılmış bir çalışma, büro işlerinde genel bilgisayar becerileri edindirmek için verilecek ortalamaya eğitimin yalnızca 30 saat olduğunu göstermiştir (Levin and Rumberger, 1986). Genel olarak, ABD'de, işlerinde bilgisayar kullanan işçilerin büyük bir kısmının az eğitim gerektiren çok temel standart bilgisayar programları kullandıkları söylenmektedir. (Goldstein and Fraser, 1985). Üstelik, bilgisayar temelli üretim birimleri de hala yığın üretim, standart parça üretimi yapmaktadırlar. Dolayısıyla aynı standart üretim tarzı referanslarının içerisinde konuşmayı sürdürüyoruz. En azından iş zamanı-yaşam zamanı ayırımının bile daha da bulanıklaştığı ve bu ayırmda yaşam zamanımızın yeni teknolojilerin getirdiği sanal dünyada para kazanma olanaklarıyla, toplam kalite yönetimi gibi uygulamalarla bizi 24 saat iş düşünerek her an çalışmaya zorladığı bir ortamda, atölye tipi üretime doğru bir dönüş yaşandığını savunmak zor görünmektedir. Bunu savunabilmek için ceketini dikerken bir yandan da arkadaşıyla sohbet edebilen, iş saatlerini kendisi belirleyebilen terzinin iş yapma tarzına, yani iş zamanının yaşam zamanı içerisinde eridiği bir dünyaya dönmemiz gerekmektedir. Gelişmeler bunun tam tersinin doğru olduğunu, yani verimlilik ve karlılık peşinde, emeği "esnek istihdam" adı altında daha da çok çalışmaya

zorlayan bir dünyanın içinde yaşadığımızı göstermektedir. Küreselleşme olgusu ise bizim gibi az gelişmiş ülkeler için her gün daha çok çalışarak daha çok fakirleşmemizin olanaklarını yaratmaktadır. Zamanın, paraya ve verimliliğe endekslendiği bir dünyadan geri dönüş henüz gerçekleşmemiştir. Bu referansların dışına çıkmak için teknolojik gelişmeyi kutsayan ve gündelik hayatlarımızın ancak bu gelişme sayesinde renkleneceğini iddia eden, aynı zamanda da teknolojik gelişmenin yarattığı eşitsizlikleri görmezden gelen bir anlayışı benimseyerek, bir dizi varsayımla ana referansımızı ve tartışmamızın çıkış noktasını unutturmak gerekmektedir. Oysa unutarak gerçeği ortadan kaldırmak mümkün olmadığı gibi bunun bizim sıkıcı, rutin iş hayatlarımızı daha katlanılır kılmadığı da açıktır.

TEŞEKKÜR:

Bu yazının hazırlanmasında yorum, eleştiri ve düzeltmeleriyle katkıda bulunan Ahmet Alpay Dikmen'e teşekkür ederim.

DİPNOTLAR

¹ Üretim sistemlerinin geçirdiği dönüşümleri ve bunların sonuçlarını inceleyen çok sayıda yaklaşım vardır ve bu sistemlerin adlandırılması da kullanılan yaklaşıma bağlı olarak değişmektedir. Genellikle 1930'lardan 1970'lerin sonlarına kadar gelen dönem, Fordist sistem veya kitle üretimi olarak adlandırılmakla birlikte, sonraki dönem Post-Fordizm, enformasyon çağı (Castells, 1993), esnek uzmanlaşma (Piero ve Sabel, 1986), Fordizm sonrası (Örneğin Peck ve Tickell, 1994) veya beşinci Kontradiev (Freeman, 1986) olarak adlandırılan yaklaşımlar vardır. Biz burada bu yaklaşımların ayrıntılarına girmeden Fordizm sonrası dönemlerden bahsederken genellikle tanımlayıcı kavramlar kullanmayı tercih ediyoruz.

² bkz: Dikmen, (2000); Dikmen, (2003)

³ Örn. Braverman (1974), Wood (1982), Noble (1984).

⁴ Örn. Kerr vd. (1964), Standing (1984).

⁵ Beşeri sermaye teorisinin en önemli yazarları olarak Becker (1964), Mincer (1958) ve Schultz (1963), işsel büyüme teorisinin en önemli yazarları olarak da Romer (1990) ve Lucas (1988) sayılabilir.

⁶ Örneğin Thurow, (1975), verimliliğin insanlara değil işlere bağlı olduğunu, bu işlerin gerektirdiği vasıfların da işyerlerinde çeşitli teknik eğitim biçimleriyle öğrenildiğini iddia etmektedir.

KAYNAKLAR

Becker, G. S. (1964), Human Capital, 2nd ed. New York: Columbia University Press.

Bell, D. (1974), The Coming of Post-Industrial Society, London.

Berg, I. (1970), Education and Jobs: The Great Training Robbery, Praeger, New York.

Berg, I. (1981), Sociological Perspectives on Labor Markets, Academic Press, New York.

Braverman, H. (1974), Labor and Monopoly Capital: The Degredation of Work in the 20th Century, Monthly Review Press, New York.

- Carnoy, M.** (1997), The New Information Technology -International Division and Impacts on Employment and Skill, *International Journal of Manpower*, 18, s. 119-159.
- Castells, M.**(1993), The Informational Economy and the New International Division of Labor, Carnoy, M. et al (1993) (ed), *Reflections in the New World Economy in the Information Age* içinde, Pennsylvania University Press, University Park, Pennsylvania.
- Clogg, C. C.** (1979), *Measuring Underemployment*, Academic Press, New York.
- Dikmen, A. A.** (2000), "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi," *Toplum ve Bilim*, No. 86, s. 281-302.
- Dikmen, A. A.** (2003), "Standart Üründen Standart Markaya Giderken Küresel Kapitalizm", Yeldan, E., Şenses, F., Köse, A.H. (ed.), *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* (Korkut Boratav'a Armağan), içinde, Ankara: İletişim Yayınları, s: 515-538.
- Freeman, C.** (1986), *Design, Innovation, and Long Cycles in Economic Development*, London, Pinter.
- Freeman, C. ve Perez, C.** (1988) *Structural Crises of Adjustment: Business Cycles and Investment Behaviour*, Dosi vd (ed).*Technical Change and Economic Theory* , içinde, London, Pinter.
- Fuchs, V. R.** (1968), *The Service Economy*, New York. Goldstein, H. and Fraser, B. S. (1985), *Training for Work in the Computer Age: How Workers Who Use Computers Get Their Training*, National Commission for Employment Policy, Washington, DC.
- International Labour Organisation** (1988), *Technological Change, Work Organization and Pay: Lessons from Asia*, Labor-Management Relations Series, No.68, ILO, Geneva.
- Johnston, W. B. and Packer, A. E.** (1987), *Workforce 2000: Work and Workers in the 21st Century*, Hudson Institute, Indianapolis, Indiana.
- Kerr, C.; Dunlop, J. T.; Harbison, C.; Myers, C. A.** (1964), *Industrialism and Industrial Man: The Problems of Labor and Management in Economic Growth*, Oxford University Press, New York
- Kohn, M. L. and Schooler, C.** (1983), *Work and Personality: An inquiry Into the Impact of Social Stratification*, Ablex, Norwood, NJ.
- Levin, H. M., Rumberger, R. W.** (1986), Education and Training Needs for Using Computer in Small Businesses, *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 8: 423-34.
- Levin, H. and Rumberger, R.** (1987), Educational Requirements for New Technologies: Visions, Possibilities and Current Realities, *Educational Policy*, 1(3): 333-54.
- Lucas, R. E.** (1988) On The Mechanics of Economic Development *Journal of Monetary Economics*, 22 (1, July) s. 3-32
- Mincer, J.** (1958), *Investment in Human Capital and Personal Income Distribution*, *Journal of Political Economy*, 66, 281-302.
- Noble, D.,** (1984), *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation*, Knopf, New York.
- Peck, J. ve Tickell, A.** (1994), *Searching for a New Institutional Fix: The After-Fordist Crisis and the Global-Local Disorder*, Amin, A. (der.) *Post-Fordism*, Blackwell Publishers, Cambridge.
- Piero M and Sabel, C.**(1986), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York.
- Romer, P. M.** (1990) Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization *American Economic Review*, 77 (2, May) s. 56-62.
- Rumberger, L and Levin, H. M.** (1989), *Schooling for the Modern Workplace*, Paper Presented for the Comission of Workforce Quality and Labor Market Efficiency, United States Department of Labor, Washington, D.C.
- Rumberger, R. W.** (1995), *Technological Change and the Demand for Educated Labor*, Carnoy, M. (ed.) (1995), *International Encyclopedia of Economics of Education*, içinde, Second Edition, Elsevier Science, New York, s. 217-222.
- Schoenberger, E.** (1994), *Competition, Time, and Space*, Industrial Change, G. Gereffi and M. Korzeniewicz (ed), *Commodity Chains and Global Capitalism*, içinde, Westport, CT: Praeger.
- Schultz, T. W.** (1963), *The Economic Value of Education*, New York: Columbia University Press.
- Spenner, I. K.** (1983), *Deciphering Prometheus: Temporal Change in the Skill Level of Work*, *American Sociological Review*, Vol. 48, Issue 6, s. 824-837.
- Spenner, K.**(1985), *The Upgrading and Downgrading of Occupations: Issues, Evidence, and Implications for Education*, *Review of Educational Research*, 55(2): 125-54.
- Spenner, K.** (1988), *Technological Change, Skill Requirements and Education: The Case for Uncertainty*, Cyert R M, Mowery D C (eds.), 1988, *The Impact of Technological Change on Employment and Economic Growth*, içinde, Ballinger, Cambridge, Massachusetts.
- Standing, G.** (1984), *The Notion of Technological Unemployment*, *International Labor Review*, 123(2): 127-47.
- Sullivan, T. A.** (1978), *Marginal Workers, Marginal Jobs*, University of Texas Press, Austin, TX.
- Thurow, L. C.** (1975), *Generating Inequality*, Basic Books, New York.
- Tsang, M. C. and Levin, H. M.** (1985), *The Economics of Education*, *Economics of Education Review*, 4, 93.
- USA Department of Labor, (1989), *Investing in People: A Strategy for Adressing America's Workforce Crisis*, Commission on Workforce Quality and Labor Market Efficiency US. Government Print Office, Washington, DC.
- Wood, S.** (1982), *The Degradation of Work? Skill, Deskilling and the Labour Process*, Hutchinson, London